

С. Олейников, доцент НЮА України

Методологічні основи дослідження правових форм діяльності держави

Аналіз уявлень щодо правових форм діяльності держави свідчить про те, що перед нами державно-правове явище, яке прямо відображує найважливішу державно-правову закономірність: саме *закономірність* зв'язку держави і права. Не дивно і те, що характер цього зв'язку, при всій багатоманітності уявлень щодо нього, може тлумачитися по-різному, залежно від уявлень щодо самих смислоутворюючих правові форми діяльності взаємопов'язаних явищ — понять про державу і право. Тому правові форми діяльності досліджувалися в різних аспектах: функцій держави, державної діяльності, державно-правової організації соціальних систем, юридичної діяльності, юридичної практики, в часовому і просторовому вимірах, в аспекті правової реформи. Спробу аналізу в ціннісному аспекті здійснив І. Галаган¹.

Важливо пам'ятати, що при всіх численних підходах до визначення поняття правової форми діяльності у попередні десятиліття, проблема розв'язувалася приблизно однаково в розумінні її *методологічного* обґрунтування: принципи і методи їх дослідження, а також світоглядна основа практично залишалися незмінними. Ідея правової держави, яку десятиліттями відкидали як шкідливу і чужу для окремо взятого соціального ладу, фактично позбавляла дослідників можливості звернутися до проблеми правових форм діяльності, їх теоретичної та фактологічної основи — співвідношення держави і права як реалій і як понять, до світоглядного потенціалу концепції.

Була здійснена вельми обнадійлива спроба розгляду проблеми правових форм діяльності в колективній монографії «Фундаментальные проблемы формирования советского правового государства»², де були зроблені цілком конкретні висновки щодо правових форм діяльності, їх ознак і властивостей, різновидів як підсистем юридичного процесу, ідея якого була широко підтримана не відразу.

¹ Див.: Галаган И. А. Единство и взаимообусловленность социалистического государства и права // Актуальные проблемы государственной деятельности. Воронеж, 1990.

² Див.: Фундаментальные проблемы формирования советского правового государства / Под ред. В. М. Горшенева. Х., 1990.

Проте, на превеликий жаль, більшість розробок, що стосуються цієї проблеми, проводилися в той час, коли в юридичній науці безроздільно панував один філософсько-методологічний принцип — принцип *позитивізму*. Теорія права і держави базувалася на певній даності філософсько-світоглядних постулатів, на відповідаючій їм філософії права і держави, які і полягли в основу практично однозначних уявлень про співвідношення держави і права — про пріоритет держави над правом.

Наука і знання (в тому числі про державу і право та їх взаємозв'язки) ніколи не були повністю незалежними від офіційної ідеології влади. Звідси — принципова відмінність методологічних принципів дослідження в галузі державно-правових закономірностей. Тому сучасна постановка питання про правові форми діяльності держави не може обминути проблему методологічного обґрунтування постановки цього питання взагалі, але вже з урахуванням можливості іншого, недогматизованого погляду на соціальні процеси. Спроба вирішити питання про правову природу діяльності держави, правову форму без методологічного обґрунтування навряд чи може дати щось нове в розумінні цього питання, тим більш — в його актуалізації. Стосовно правових форм діяльності ця проблема може виглядати таким чином: при додержанні яких умов діяльність може вважатися правовою, здійснюваною саме в *правовій формі* (адже функціонування державних органів на основі приписів закону без урахування їх змісту створює тільки зовнішнє уявлення щодо неї як про правову, точніше — дає уявлення щодо цієї діяльності як такої, що здійснюється на основі обов'язкових формально-юридичних для властей приписів).

Державна діяльність по здійсненню функцій раніше могла бути *названа* правовою формою діяльності на підставі будь-якого бачення проблеми співвідношення держави і права. Але домінуючі у минулому методологічні принципи і не могли дати іншого їх бачення.

Очевидно, саме з методологічних установок, орієнтирів можна починати і треба ставити проблему правових форм діяльності, якщо розуміти їх у контексті правової держави, де іншими, інакше як правовими, всі види державної діяльності, виходячи із природи і призначення права і держави в суспільстві, нових можливостей праворозуміння, конституційних принципів, і бути не можуть. Зрозуміло, що в науці відокремлюються і так звані *неправові* форми діяльності держави — організаційна, виховна та ін. — як суміжні явища.

У найбільш загальному вигляді методологія юридичної науки визначається як система принципів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в галузі дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему¹. Головним у філософській методології є те, що вона складає *світоглядну* основу будь-якої наукової діяльності, володіє *пояснюючими* властивостями, дає варіант можливого шляху до розуміння сутності держави і права, їх співвідношення. Саме варіант, бо зараз можливе будь-яке пояснення за умов методологічного релятивізму. Важливе інше: філософський позитивізм і його логічне продовження — позитивізм юридичний не можуть *пояснити* феномена права, держави, характеру їх співвідносин на рівні сутностей, а отже, феномена правових форм діяльності в їх первісному онтологічному розумінні. *Аналітична юриспруденція*, яка має цінність в іншому відношенні, не володіє пояснюючими можливостями у питаннях розуміння сутностей державно-правових закономірностей, в тому числі й такої, як правова форма здійснення державної діяльності. Тут її можливості вельми обмежені. Якщо залишатися в межах її пояснюючих рамок, то дослідження правових форм діяльності перебувають у полі зору юридичної догми, так і не пояснивши причин, з яких ця діяльність іменується правовою. Аналітичне правознавство взагалі не ставить перед собою проблему *пояснення* сутності і природи правових явищ. Це не її мета. Мабуть, без філософсько-правових підстав, без урахування поглядів сучасної філософії права і держави, що збагачують нинішнє праворозуміння, дослідити питання про співвідношення цих понять, про правову форму діяльності держави зараз вельми складно.

Намітилася певна суперечність між, з одного боку, старими традиційними вченнями про правові форми діяльності та методологічним оновленням юридичної науки, а з іншого — між органічним для концепції правової держави потрібним розумінням правової форми діяльності і старою методологією. Очевидно, необхідним є синтез, який враховує досвід науки в цьому питанні і повинен привести до адекватного розуміння сутності правових форм діяльності, до нового смислоутворення самого поняття «правова форма діяльності» як одного із способів буття реального

¹ Див.: Козюбра Н. И. Понятие и структура методологии юридической науки // Методологические проблемы юридической науки. К., 1990. С. 6.

права в системі організації та функціонування державних інститутів. Учення про правові форми вже «не вписується» в уявлення старої методології про принципи дослідження питань взаємодносин, взаємодності та взаємозв'язку держави і права.

Методологія як важлива складова частина соціальної та політичної філософії являє собою певний спосіб бачення і організації дослідження. Вона включає до себе прийоми і оцінки концептуального та ідейного арсеналів, знання про межі і методи цієї науки¹. Категорія «правова форма діяльності» може розглядатися в рамках двох основних методологій: позитивізму і природничо-правового підходу. Перша не пояснює правову природу діяльності держави, як і природи самої держави; друга на це претендує. Проблема полягає в тому, що позитивістський підхід до оцінки правових і політичних явищ завжди вільний від цінностей, його цікавить факт, емпірика діяльності. Позитивізм вигнав із правознавства філософське, світоглядне начало, залишивши йому формально-юридичний аналіз державних законодавчих установлень як даностей, що не потребують оцінок з точки зору цінностей. Висновки ціннісного, світоглядного, ідеологічного характеру позитивізм оголошував ненауковими². Поширеним є постулат позитивізму про кінець ідеології в державно-правових, політичних дослідженнях.

Проблема правових форм діяльності в контексті ліберальних традицій та ідеї правової держави вимагає іншого; абстрагуючись від цінностей, державна діяльність втрачає критерій для оцінки своєї значущості та соціального призначення в суспільстві. Правовою, по суті, ця діяльність може бути визнана лише тоді, коли вона ґрунтується на праві, що носить в собі *ціннісний* гуманітарний потенціал. Тому проблема правових форм діяльності повинна орієнтуватися на ціннісний вимір державної влади і законодавства. Отже, включення в проблематику правової форми аксіологічного «вимірювача» має звернути її передусім до права, а не до закону.

Аналітичні правознавство і державознавство — теорії, які виходять від *даності* держави, що створює закони, тобто аналізують те, що вже є, не ставлячи питання про те, якими держава і право *повинні бути*. Інакше кажучи, аналітика не рефлексує між належним і сушим. Тому вона не пояснює природу державної діяльності як

¹ Див.: Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. М., 1997. С. 502.

² Див.: Там само. С. 506.

правової, не виводить її із правових вимог суспільства, традиційно не ставить питання про співвідношення держави і суспільства, права і закону. Правові форми державної діяльності пояснюються однозначно із схеми «держава — право», де перше завжди домінує над другим, визначаючи його зміст і долю. Ще у ліберальній традиції вітчизняного правознавства і філософії права, оцінюючи можливості формально-юридичної теорії, М. Палиєнко висловився в тому розумінні, що питання про співвідношення держави і права неможливо визначити методами аналітичного правознавства¹. Тим більш не можна вирішити питання про те, що є правова форма діяльності, а якщо і можна, то тільки з позиції свого методу — опису, дескрипторного аналізу. Реальна оцінка правової природи правових форм діяльності як проблеми співвідношення держави і права не може бути дана адекватно, якщо ігноруються філософсько-правові принципи, крім того, її складно здійснити. Правовою може бути тільки така діяльність держави, яка відповідає своєму правовому змісту, інакше вона стає «перетвореною» формою, діяльністю із зовнішніми ознаками формально-юридичного і відсутністю змістовно-правового. У такому разі під поняття правової форми діяльності можна буде підвести будь-яке державне велення, якщо воно тільки відповідає вимогам коректного в юридичному розумінні нормативно-правового акта.

Таким чином, припускається, що оновлення методологічних посилок в дослідженні проблем правових форм діяльності держави повинно привести до народження нового *категоріального розуміння* правової форми. І навряд чи воно може збігатися лише з відомими *формально-юридичними ознаками* правової форми діяльності, які є важливими в практичному відношенні, але вторинні щодо генетичних ознак, які несуть заряд правового в діяльності владних структур.

Отже, необхідно вивести проблематику правових форм діяльності *за межі формально-догматичного розуміння*. Це повністю відповідатиме політиці державно-правових перетворень на новій — «правовій парадигмі вітчизняної української юридичної науки»², де раціоналізація ідейних формул і апіорних правових

¹ Див.: Палиєнко Н. И. Учение о существе правовой связанности государства. Х., 1908. С. 305

² Селіванов В. М. Правовий розвиток українського суспільства як складова його демократичної трансформації // Державно-правова реформа в Україні. К., 1997. С. 105-109.

засад правової державності, духовна природа права, що визнає правовий устрій суспільства і держави тільки на основі визнання автономії волі особистості, набуває конкретного вираження в правових формах діяльності цієї держави.

Саме поняття правової форми діяльності повинно вписатися в «понятійне коло» дефініцій в діапазоні від сутнісно-пояснювальних, дескриптивно-феноменологічних до сутнісно-оціночних. До кожного рівня правову форму діяльності має підвести її категоріальне розуміння. Виникнення *проблеми* правової форми діяльності не пов'язане з появою *терміна* «правові форми діяльності». Цей термін лише позначив напрямом, спосіб, функцію взаємодії держави і права. Проблема ж *співвідношення* держави і права, права і влади існувала завжди — від античних полісів до наших часів. Однак в умовах сьогодення проблема співвідношення права і держави, якщо правильно розуміти поняття термінів «держава» і «право», не може бути розв'язана (у будь-якому випадку винайдений який-небудь оптимальний варіант її вирішення), якщо простежувати тільки лінію «держава — право», ігноруючи *громадянське суспільство*, заради якого та з якого право і влада, власне кажучи, черпають силу. Правова форма діяльності, що розуміється як діяльність *легітимна*, котра забезпечує безпеку громадян, їх права і свободи (де навіть *примус* і насильство мають відповідати ознакам легітимності), взагалі в ідеалі можлива не тільки як формально-юридична, а саме як правова тільки за умов, де достатньо розвинуті демократичні інститути, здатні реально впливати на владні структури. Одне слово, правова форма діяльності в ідеальному варіанті, як така, що відображує *партнерські відносини* розвинутого громадянського суспільства і сильної авторитетної та передбачуваної влади, що впливають із *договірної* природи Конституції України, тільки за умов розвинутих демократичних інститутів на основі погодження про правові засади життєвляштування, втілені у правові принципи і цінності, котрі складають основи конституційного ладу, може стати моделлю правової конструкції, в якій державна діяльність зв'язана правом.

Проте сучасна теорія права і держави перестала б бути теорією, якщо б вона втратила здатність до рефлексії між належним і сушим. Категорія правових форм діяльності відображує систему належного: категорій та оцінок, побудованих на критерії їх відповідності правовим вимогам — перш за все. Визначення за ка-

тегорією «правова форма діяльності» тільки набору формально-юридичних ознак принижує їх роль і, головне, нічого не пояснює такого в системі вимог до державної діяльності та її посадових осіб, що могло б виходити за рамки коректно вивіренних, юридично точних приписів законодавчого акта. Гадаємо, що місце категорії «правова форма» — не серед категорій, розташованих в ряду *догми* права як складової теорії права: вона повинна пояснювати сенс зв'язку «держава — право», сенс «зв'язаності» державних інститутів приписами права, прав людини, втіленими в формальному законі як належне, таке, що вимагається імманентною властивістю державної *демократичної* влади — бути організованою і функціонувати тільки в правовій формі як єдино можливій формі свого вираження. Цим пояснюється і місце правових форм діяльності в правовій системі суспільства — бути способом зв'язку між статичними і динамічними блоками, де державне начало підкорене правому; відобразити реальне буття права в організованих на основі його принципів державних структурах.

Діяльність (динамічний блок правової системи) — законотворчість, правозастосування, інші види — не що інше, як динамічні елементи правової системи, де реально втілені генетичні зв'язки і функціональні залежності інститутів державної влади від права, ззовні об'єктивовані як залежне *сущє* (діяльність, функціонування державних органів), від *належного* (компетенції, законодавчо визначених меж діяльності, процедур), втіленого в правовому законі.

Пошук *раціонального* влаштування суспільства розпочався практично з Давнього світу. Засоби раціонального влаштування вбачалися різними. Німецький філософ К. Ясперс описав три способи організації суспільства: по-перше, організація на основі приватного інтересу ізольовано взятого індивіда; по-друге, організація *формально-правова*, де кожен розглядається лише в тому вимірі, в якому він рівний усякому іншому; по-третє, організація типу неформальних громад, органічна цілісність людей, об'єднаних на національній чи духовній основі. Кожний з цих типів має право на існування¹.

Очевидно, державно-правова організація сучасного суспільства повинна забезпечувати його розвиток до такого стану, коли у громадянському суспільстві забезпечуються гарантії його ево-

¹ Див.: Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 14.

люційного розвитку, а держава має бути організованою на *раціонально-правових* засадах, які відображують духовну природу права, що відповідає духові нації, системі її *цінностей*, органічно включених у правосвідомість.

В історії відомі різні типи раціональності. М. Вебер також розглядав формально-правову раціональність як легітимаційне обґрунтування влади¹. Раціональна легітимація державної влади за умов демократичної трансформації суспільства диктує *відповідність формальної раціоналізації діяльності державної влади її правовим легітимаційним основам*, з включенням правових способів легітимації. До числа легітимаційних підстав раціональної державної діяльності передусім слід віднести конституцію демократичної, правової держави, яка відображує згоду, по суті — договір між суспільством і владою з приводу основних, базових цінностей, що охороняються державною владою і межами самої державної влади, організованої на раціонально-правовій основі. Раціоналізація, яка виключає цінності, так звана цілераціональність, що ігнорує правове начало в державній діяльності і визнає лише формально-правове, не відображує місця і ролі права в житті громадянського суспільства. Слід сказати, що сам тип раціоналізації влади, його легітимаційні підстави завжди перебували в прямому зв'язку з політичним режимом у країні, були його своєрідним проявом. Демократичне суспільство і правова держава вимагають і конкретного змісту підстав раціональної діяльності державних інститутів. В основі нового для українського суспільства типу раціоналізації влади мають лежати правові цінності.

Правові форми діяльності в демократичній, правовій, соціальної державі повинні відповідати вимогам ціннісно-правової раціональної організації та функціонування державних органів на правовій основі. За ігнорування ціннісного компонента в формально-правовій раціоналізації державних структур суспільство завжди розплачувалося великою соціальною ціною.

Правовою формою діяльності держави може визнаватися лише така, яка:

відповідає принципу *верховенства права* в організації та функціонуванні державних інститутів (при цьому питання про пріоритет права над державою чи навпаки принципіально вирішене в конституції країни, держава з даного консенсуального

¹ Див.: Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. С. 646.

акта взяла на себе обов'язки, що випливають із легітимного правового конституційного акта);

· змодельована за принципом, який забезпечує *гарантії додержання прав людини і громадянина*;

має ціннісний зміст, оскільки сформована на підставі правових цінностей, об'єктивованих у правовому законі, їм слугує (виходячи із службової ролі держави та її органів);

є модельним вираженням *раціонально-правової організації суспільства і держави* (в усіх її різновидах — законотворчості, процедурах референдумів і виборів та ін.); раціональність у дусі М. Вебера вимагає істотного смислового уточнення: основою раціональності державної влади і діяльності державних органів стає не просто формальний закон, а закон правовий, легітимний; *смислоутворюючим* компонентом правової форми діяльності стає *право*, а не формальний юридично коректний акт влади (останній має значення раціоналізуючого чинника, якщо він відповідає *правовим* принципам);

є *легітимованою* суспільством через ухвалені ним процедури легітимації, які тільки в цьому значенні стають *правовими*, такими, що відповідають уявленням людей про справедливу і гуманну владу, правові вимоги, цінності, імманентні суспільству.

Імовірно, логіка права, яке стоїть над державою і підкоряє її себе, права, що спирається на легітимаційні підстави в інститутах громадянського суспільства, продовжується в системі *формально-правових* ознак правової форми діяльності (передбаченість діяльності нормативними актами, розгляд юридичної справи, процесуальна регламентація, юридична техніка та ін.).

Розробка проблеми правових форм діяльності на нових підходах заохочується наукою і практикою, логікою *державно-правової реформи*, яка, у свою чергу, вимагає адекватної їй методології. Постановка проблеми правових форм діяльності на різних методологічних передумовах збільшує імовірність досягнення результатів у пошуку оптимального модельного уявлення щодо них.

До досліджень правової форми діяльності заохочують, крім запитів методологічних, конституційна теорія і практика, ідейні витоки правової державності, досвід юридичної науки в питаннях співвідношення права і держави та запити теорії права і держави, що постійно уточнює свій понятійний апарат.